

ARCHEOLOGIE IN 2005

PALEO-AKTUELL 17

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

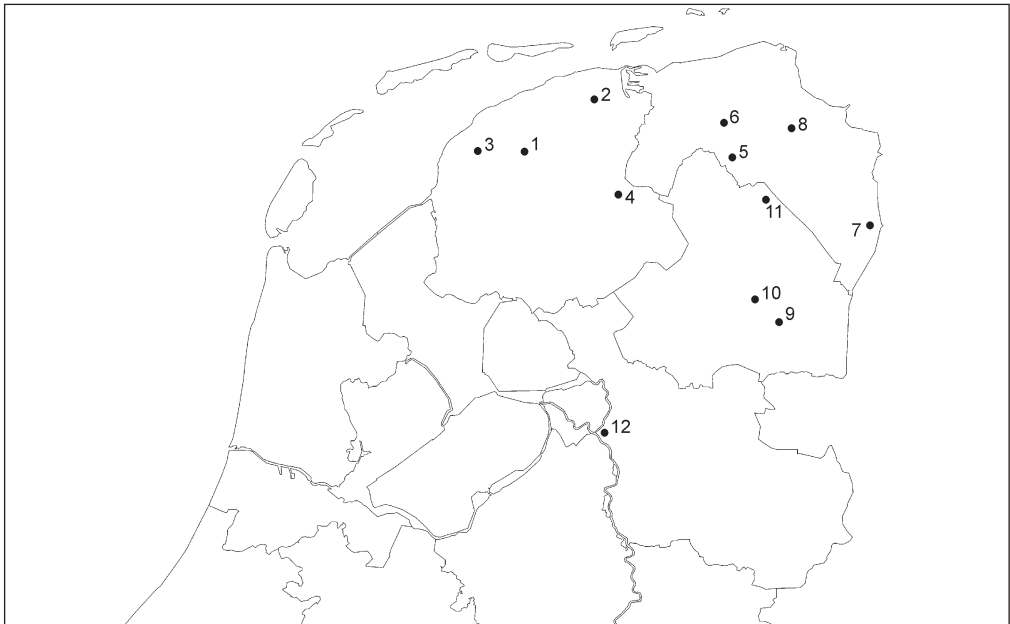
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

& Barkhuis

Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn geslopen. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

DE VERSIERINGSWIJZE VAN TWEE TRB-POTTEN UIT HUNEBED G₂ (GLIMMER ES, GEMEENTE HAREN) (GR.)

E. Drenth¹ & W. Prummel

Ter nagedachtenis aan Johannes Lepiksaar²

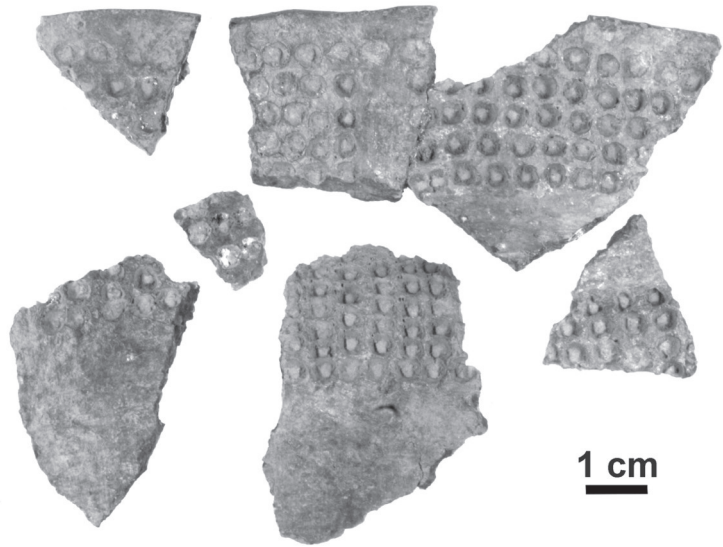
Onder de vondsten uit de grafkamer van hunebed G₂ op de Glimmer Es in de gemeente Haren (prov. Groningen) bevinden zich scherven van twee versierde terrine-amforen van de Westgroep van de Trechterbekercultuur (TRB) (Brindley, 1986a: pp. 49, 56, fig. 46: nrs. 323 en 324; in het huidige artikel fig. 1 en 2). Terrine-amforen behoren volgens de typochronologische indeling van Brindley (1986b: p. 99) tot horizon 5 (vgl. Brindley, 1986a: p. 56); deze werd aanvankelijk tussen ca. 3150 en 3050 v.Chr. gedateerd (Brindley, 1986b: p. 105 en fig. 10), maar moet inmiddels na herinterpretatie van ¹⁴C-dateringen 50 tot 100 jaar later geplaatst worden (Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: pp. 32, 67–68).

Beide terrine-amforen zijn versierd met min of meer ronde indrukken. Een nadere inspectie leert dat hoewel de indrukken enigszins in vorm variëren, zij toch alle met hetzelfde soort voorwerp gemaakt moeten zijn. Alle vrijstaande indrukken hebben zo goed als dezelfde vorm en ongeveer hetzelfde formaat (diameter ca. 4 mm). Min of meer in het midden ervan bevindt zich telkens een kleine, vrijwel ronde verhoging, die veroorzaakt moet zijn door een verdieping in het voorwerp waarmee de indrukken zijn gemaakt (fig. 3a). In de indrukken is voorts een kleine streepvormige richel te zien. Sommige indrukken staan zo dicht naast elkaar dat zij door naburige indrukken vervormd zijn.

Fig. 1. Opname van een deel van TRB-pot 324 uit hunebed G₂ op de Glimmer Es (gem. Haren, prov. Groningen) (foto W. Prummel).

Fig. 2. Opname van een deel van TRB-pot 323 uit hunebed G2 op de Glimmer Es (gem. Haren, prov. Groningen) (foto W. Prummel).

Op grond van zowel hun vorm als hun afmetingen was bij ons het vermoeden gerezen dat deze indrukken met behulp van dierenbotten waren aangebracht. De gedachte dat aardewerk in de prehistorie bij tijd en wijle op deze manier versierd werd is niet nieuw. Zo kan gewezen worden op het onderzoek dat J. Lepiksaar tezamen met M. Strömberg in de jaren 1960 en 1970 heeft verricht aan TRB-aardewerk uit Zuid-Zweden. In het onderstaande komen wij hierop terug. Werden de twee terrine-amforen uit G2 inderdaad versierd met behulp van dierenbotten, en zo ja met welk soort bot en van welke diersoort? Wij hebben dit onderzocht en van dit onderzoek doen wij hier verslag.

Het onderzoek

Een eerste beschouwing van de indrukken biedt een aantal aanwijzingen hoe de versiering was aangebracht. Zowel de vorm als de geringe afmetingen van de individuele indrukken geven aan dat voor het versieren een bot van een vogel of een klein zoogdier gebruikt zou kunnen zijn. De constante vorm van de vrijstaande indrukken spreekt hiervoor. Een bot behoudt ook na langdurig gebruik als stempel in onge-

bakken klei zijn vorm. Terzijde kan opgemerkt worden dat de vorm van indrukken bij het bakken van klei niet verandert; zo wordt een ronde indruk niet vierkant. Wij wisten derhalve dat wij moesten zoeken naar een stempel met een rond uiteinde.

De volgende stap in het onderzoek was het maken van indrukken in donkerbruine kneedbare klei van het merk Makin's Clay met verschillende vogel- en zoogdierbotten uit de archeozoölogische vergelijkingscollectie van het GIA en deze vergelijken met indrukken op de twee terrine-amforen uit G2 (fig. 3c).

Gezien de vrijwel ronde vorm van de indrukken dachten wij aanvankelijk dat de pottenbakker (m/v) voor het versieren van de Glimmer terrine-amforen het proximale uiteinde van een spaakbeen (*radius*) van een vogel benut had. Maar uit ons onderzoek kwam naar voren dat indrukken van vogelspaakbeenderen niet rond zijn, een uitstulping ten gevolge van de *circumferentia articularis radii* hebben en bovendien geen verhoging binnen de indruk bezitten. Kortom, de mogelijkheid dat de terrine-amforen uit G2 gedecoreerd werden met een spaakbeen van een vogel kan worden uitgesloten.

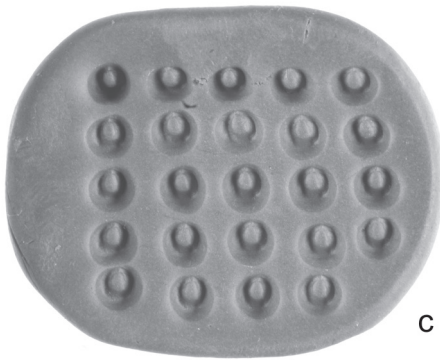
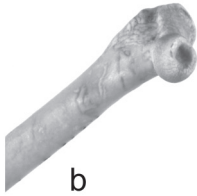
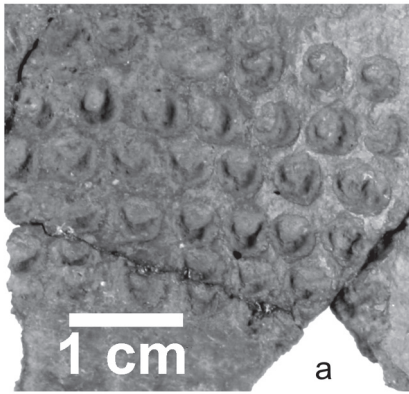

Fig. 3. a. detail van de versiering van TRB-pot 324; b. proximale uiteinde van een dijbeen van een ransuil (*Asio otus*); c. indrukken gemaakt met het *caput femoris* van dit dijbeen in kneedbare klei onder een hoek van ca. 90° (foto W. Prummel).

In de verdere zoektocht naar hoe terrine-amforen uit G2 gedecoreerd werden, is gebruik gemaakt van twee publicaties van M. Strömberg (1968: speciaal pp. 59–63; 1971:

speciaal pp. 131–138, 151 en *Abb.* 92), waarin het onderzoek is beschreven dat door haar en vooral door Johannes Lepiksaar verricht is naar de versiering van TRB-aardewerk uit St. Köpinge en Hagestad, beide gelegen in Zuid-Zweden. Zij vergeleken de originele versiering met indrukken die zij vervaardigden door allerlei botten in plastiline te drukken, een werkwijze die vergelijkbaar is met de onze.

De conclusie van Lepiksaar en Strömberg is dat verschillende botten gebruikt werden om aardewerk mee te versieren. In het geval van keramiek uit St. Köpinge zou het gaan om een scheenbeen van een zeekoet, dijbenen van eekhoorn en wilde eend, en een *praeoperculare* en een *quadratum* van een baars. Bij de versiering van keramiek afkomstig van Hagestad zouden snijtanden van een varken, een eerste koot en de snijtanden van een hond of vos, een klauw van een hond, de onderkaak van een kraai, een scheenbeen van een jonge eidereend of een wilde eend, en wederom een *praeoperculare* van een baars gebruikt zijn. Verder hebben naar hun idee een stokje, een beensplinter, een vuurstenen klingetje, de rand van een kokkelklep en opengespleten vogelbotten gediend als instrumenten voor de versiering van aardewerk van beide locaties.

Tussen de talrijke voorbeelden van versieringen met botten uit St. Köpinge en Hagestad vonden wij geen exacte parallellen voor de decoratie op de potten uit G2. De indrukken met een proximale gewrichtsknobbelt van het dijbeen (het *caput femoris*) van een wilde eend uit St. Köpinge (Strömberg, 1968: afb. 32c) komen het dichtst in de buurt. Deze indrukken zijn nagenoeg rond, terwijl in de indruk een verhoogd gedeelte te zien is. Het laatste kenmerk maakte ons duidelijk dat de potten uit G2, die deze karakteristiek ook hebben, gedecoreerd moeten zijn met een *caput femoris* van een vogel of een klein zoogdier.

Onze conclusie is dat de ronde vorm van de indrukken in de terrine-amforen uit G2 gemaakt is met de bol van een *caput femoris* (fig. 3b). Het verhoogde gedeelte in de indruk

Tabel 1. Vergelijking van de in Noordwest-Europa voorkomende zoogdier- en vogelsoorten waarvan de diameter van het *caput femoris* varieert tussen 3,7 en 4,7 mm met de indrukken op de terrine-amforen (TRB-potten 323 en 324) uit het hunebed G2 op de Glimmer Es (gem. Haren, prov. Groningen). N = aantal gemeten dijbenen in de collectie van het GIA. Met het ligament wordt de bindweefselband bedoeld, waarmee het *caput femoris* op zijn plaats wordt gehouden in het heupgewricht.

Diersoort	N	Cranio-caudale doorsnede (CD) in mm	Medio-laterale doorsnede in mm	Beschrijving indruk in vergelijking met die in de TRB-potten 323 en 324
<i>Zoogdieren</i>				
Eekhoorn (<i>Sciurus vulgaris</i>)	2	4,4-4,7	4,4-4,7	hele indruk te bol, ligamentafdruk te klein en te laag
<i>Vogels</i>				
Smient (<i>Anas penelope</i>)	1	4,4	4,4	ligamentafdruk te klein
Torenvalk (<i>Falco tinnunculus</i>)	3	3,9-4,0	3,8-4,1	indruk niet rond
Patrijs (<i>Perdix perdix</i>)	2	4,3-4,4	4,1-4,2	ligamentafdruk is streepje i.p.v. rondje
Bosuil (<i>Strix aluco</i>)	1	4,2	3,7	ligamentafdruk is streepje i.p.v. rondje
Velduil (<i>Asio flammeus</i>)	3	3,7-4,2	3,7-4,4	ligamentafdruk is streepje i.p.v. rondje
Ransuil (<i>Asio otus</i>)	2	4,0-4,3	4,1-4,2	indruk is vrijwel rond, ligamentafdruk is rond en voldoende groot
Waterhoen (<i>Gallinula chloropus</i>)	3	3,8-3,9	3,9-4,0	ligamentafdruk is langwerpig
Scholekster (<i>Haematopus ostralegus</i>)	2	4,4-4,9	4,4-5,0	indruk is te groot
Houtduif (<i>Columba palumbus</i>)	2	3,9-4,1	3,9-4,1	indruk is niet rond, afwijkende vorm
Roek (<i>Corvus frugilegus</i>)	3	4,3-4,5	4,3-4,4	indruk is niet rond
Zwarte kraai (<i>Corvus corone</i>)	1	4,7	4,6	indruk is niet rond en te groot

is het gevolg van het aanhechtingspunt van de bindweefselband die het *caput femoris* in het levende dier op zijn plaats houdt. Het feit dat sommige indrukken groter en andere kleiner zijn, kan verklaard worden door de verschillen in de hoek waaronder en de kracht waarmee de indrukken zijn gemaakt.

De volgende vraag was van welke vogel- of zoogdiersoort een *caput femoris* was gebruikt. Voor een antwoord op deze vraag werden de diameters van de vrijstaande indrukken, waarvan de afmetingen niet beïnvloed zijn door naburige indrukken, in de beide terrine-amforen in twee richtingen loodrecht op elkaar gemeten. De diameter van de indrukken in pot 323, gemeten evenwijdig aan de rand van de pot, varieerde tussen 3,6 en 4,3 mm (n=33); voor pot 324 was de variatiebreedte 3,6-4,4 mm (n=15). De diameter haaks hierop, dus in de richting van de hoogte van de pot, liep voor pot 323 uit-

een tussen 3,3 en 4,4 mm (n=31), en voor pot 324 tussen 3,4 en 4,2 mm (n=15). Te oordelen naar deze afmetingen zijn de indrukken van beide potten met hetzelfde soort *caput femoris* gemaakt, die een middellijn had van rond 4,4 mm. Bij deze schatting is rekening gehouden met een gemiddelde krimp van de klei, en daarmee van de indrukken, tijdens het gehele maakproces van ca. 8% (mond. mededeling L. Jacobs, Keramisch Laboratorium, Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden).

Met deze resultaten in het achterhoofd werden de vogel- en zoogdierdijbenen uit de vergelijkingscollectie van het GIA opgemeten, waarvan de diameter van het *caput femoris* tussen ca. 4 en 5 mm ligt. Aldus is getracht vast te stellen om welke diersoort het gaat. Daartoe werd behalve de maat 'CD' (cranio-caudale doorsnede), die standaard door archeozoölogen wordt bepaald, ook de medio-laterale

Fig. 4. Tekening van een ransuil (*Asio otus*) (tek. S. Boersma).

doorsnede van het *caput femoris* gemeten. Deze laatste maat werd genomen omdat ook de indrukken op de potten in twee haaks op elkaar staande richtingen waren gemeten, en omdat bovendien onbekend is in welke stand het *caput femoris* werd gehouden bij het maken van de indrukken (tabel 1).

Vervolgens werden indrukken in de kneedbare klei gemaakt met de *capita femoris* van de soorten die in tabel 1 genoemd zijn. Qua vorm en afmetingen komen die welke gemaakt zijn met de kop van een dijbeen van de ransuil (*Asio otus*) het meest overeen met de indrukken op de terrine-amforen uit G2 (fig. 3). Hoogstwaarschijnlijk heeft daarom een dijbeen van een ransuil gediend om de versiering op deze potten aan te brengen (fig. 1 en 2).

Zoals vermeld maakt een kleine richel deel uit van de indrukken. Een lijnvormig element ontbreekt echter van nature op het *caput femoris* van de ransuil, zoals de vergelijkingscollectie van het GIA leert. Dit betekent dat in het geval van G2 het dijbeen vermoedelijk losgesneden is uit het heupgewricht, waarbij op de

kop een snijspoor is achtergebleven. Met deze beschadigde dijbeenkop is vervolgens het aardewerk versierd. Het voorkomen van de richel bij de indrukken op beide potten doet vermoeden dat de twee terrine-amforen met hetzelfde botje zijn versierd.

De ransuil

De ransuil is momenteel een vrij talrijke broedvogel in Nederland (fig. 4). Het aantal broedparen werd in 2002 geschat op 5000-6000 (Koning, 2002), en was in de jaren 1979-1985 hoger: 7000-10.000 (Bijlsma *et al.*, 2001). De ransuil is vandaag de dag het gehele jaar in Nederland aanwezig en komt in vrijwel geheel Nederland voor, maar de vogelsoort ontbreekt in zeer open agrarische landschappen (Bijlsma *et al.*, 2001; Koning, 2002). Ervan uitgaande dat het gedrag van de ransuil niet wezenlijk veranderd is, kan de ransuil zeker rond de Glimmer Es ten tijde van de TRB hebben geleefd.

Het aantal archeologische vindplaatsen in Nederland dat botten van ransuilen heeft opgeleverd, is gering. In de archeozoologische database BoneInfo zijn (stand van zaken juni 2005) vier vindplaatsen opgenomen waar ransuilbotten zijn aangetoond: de Romeinse villa Klepperhei/Druuten II, gem. Druuten, prov. Gelderland (Midden-Romeinse tijd: 1^e-2^e n.Chr.), het kasteel Bleyenbeek te Afferden, gem. Bergen, prov. Limburg (16^e eeuw n.Chr.), het Huis Polanen, gem. Monster, prov. Zuid-Holland (14^e eeuw n.Chr.) en de vindplaats Achter Blokker te Kampen, gem. Kampen, prov. Overijssel (14^e-18^e n.Chr.). De vondst uit Kampen kan overigens van een kerkuil zijn. Het geringe aantal archeozoologische vondsten van de ransuil hangt ongetwijfeld samen met het feit dat de mens geen ransuilen at.

Summary: The decoration method of two TRB pots from hunebed G2 (Glimmer Es, municipality of Haren, Groningen)

This article discusses the way in which two tureen-amphorae of the TRB West Group were decorated. The vessels were found in the chamber of hunebed

G2 at the Glimmer Es, mun. of Haren, prov. of Groningen, the Netherlands. They date from the very end of the fourth, or the very beginning of the third millennium BC. Both tureen-amphorae bear more or less round, concave impressions. It was investigated whether these impressions had been made with bones of indigenous animals – more specifically, birds and small mammals, given the dimensions and shape of the impressions. To this end various bones from the archaeozoological reference collection of the GIA were impressed into modeling clay at various angles and with varying force. The results were compared with the decoration on the TRB West Group tureen-amphorae. The conclusion is that the impressions on both vessels were most probably made with one and the same object, the caput femoris of a long-eared owl (*Asio otus*).

Dankwoord

Bij het onderzoek ontvingen wij de hulp van T.P. Jacobs en S. Elevelt (GIA), waarvoor hierbij onze dank. Dr. E. Knol (Groninger Museum) zijn wij erkentelijk voor het uitlenen van het bewuste aardewerk en F. Laarman (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort) voor het in BoneInfo opsporen van vindplaatsen in Nederland met botten van de ransuil. Ten slotte willen wij L. Jacobs (Keramisch Laboratorium, Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden) bedanken voor informatie over het 'gedrag' van klei en drs. J.N. Lanting (GIA) voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Noten

1. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Postbus 1600, 3800 BP, Amersfoort; e.drenth@archis.nl

2. Johannes Lepiksaar was als archeozoöloog verbonden aan het Natuurhistorisch Museum in Gotenburg, Zweden. Hij was op het gebied van de determinatie van vogel- en visresten uit archeologische opgravingen de leermeester van verschillende archeozoölogen die aan het Groninger instituut verbonden waren en zijn (A.T. Clason, D.C. Brinkhuizen en de tweede auteur van dit artikel). Johannes Lepiksaar overleed in de nacht van 6 op 7 april 2005 op 97-jarige leeftijd.

Literatuur

- Bijlsma, R.G., F. Hustings & C.J. Camphuyzen, 2001. *Algemene en schaarse vogels van Nederland* (Avifauna van Nederland 2). Haarlem/Utrecht.
- Brindley, A.L., 1986a. Hunebed G2: excavation and finds, *Palaeohistoria* 28 [1988], pp. 27–92.
- Brindley, A.L., 1986b. The typo-chronology of the TRB West Group pottery, *Palaeohistoria* 28 [1988], pp. 93–132.
- Koning, F., 2002. Ransuil *Asio otus*. In: SOVON Vogelonderzoek Nederland. *Atlas van de Nederlandse Broedvogels 1998-2000* (Nederlandse Fauna 5). Leiden, pp. 280–281.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 1999/2000. De 14C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie. III: Neolithicum, *Palaeohistoria* 41/42 [2002], pp. 1–110.
- Strömberg, M., 1968. *Der Dolmen Trollasten in St. Köpinge, Schonen*. Bonn/Lund.
- Strömberg, M., 1971. *Die Megalithgräber von Hagestad. Zur Problematik von Grabbauten und Grabriten* (= Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°. N° 9). Bonn/Lund.